

Bohdan Sokil

Department of Applied Ukrainian Linguistics
Ivan Franko Lviv National University
Lviv, Ukraine
sokil.bogdan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2839-5273>

Фрагментарно-аспектуальний огляд історико-мовознавчих поглядів учених ХІХ століття щодо ідеологеми *українська мова*

Анотація. Фрагментарно окреслено одну з актуальних проблем сучасної діахронічної соціолінгвістики – аспектуальний аналіз поглядів кращих представників наукової й культурної спільноти (Павла Білецького-Носенка, Миколи Костомарова, Івана Кулжинського, Амвросія Метлинського, Олексія Павловського, Миколи Цертелева) щодо визначення статусу української мови як ідеологеми, репрезентованої в науковому дискурсі російського й українського часопростору ХІХ століття. На основі виокремлення основних своєрідних рис української мови на всіх рівнях мовної системи – фонетичному, морфемно-словотвірному, лексичному, фразеологічному і граматичному, насамперед морфологічному, схарактеризованих у концепціях зазначених учених, показано, що українська мова належить до самотутніх і давніх слов'янських мов, які мають свій самостійний шлях розвитку.

Ключові слова: діахронічна соціолінгвістика; ідеологема; походження української мови; розвиток мови.

A fragmentary-aspectual review of the 19th century scientists' historical and linguistic views regarding the ideologeme of the *Ukrainian language*

Abstract. One of the urgent problems of modern diachronic sociolinguistics is fragmentarily outlined – an aspectual analysis of the views of the best representa-

tives of the scientific and cultural community (Pavlo Biletskyi-Nosenko, Mykola Kostomarov, Ivan Kulzhynskyi, Amvrosii Metlynskyi, Oleksiy Pavlovskyi, Mykola Tsertelev) regarding the determination of the status of the Ukrainian language as an ideologeme represented in scientific discourse in Russian and Ukrainian timespace of the 19th century. Based on the identification of the main distinctive features of the Ukrainian language at all levels of the language system – phonetic, morpheme-word-forming, lexical, phraseological and grammatical, primarily morphological, characterized in the concepts of the mentioned scientists, it is shown that the Ukrainian language belongs to the original and ancient Slavic languages, which have their own independent path of development.

Keywords: diachronic sociolinguistics; ideologeme; origin of the Ukrainian language; language development.

*Через те, що рідна мова – найголовніший ґрунт,
на яким духово зростає й цвіте нація, рідномовна політика – це
найважливіша політика всякого народу, яку конче мусить знати
кожен інтелігент, якщо бажає бути свідомим членом своєї нації,
якщо бажав своєму народові стати сильною нацією*

(Огієнко, 1994).

Мовна політика – одна з ключових проблем не лише соціолінгвістики як маргінальної галузі мовознавства, що, як відомо, вивчає вплив суспільних явищ і процесів на виникнення, розвиток, соціальне й функціональне навантаження мов, але й своєрідність їхнього функціонування в часопросторі. До соціолінгвістичної проблематики належить і питання, що пов'язане зі зворотнім процесом, – з дослідженням зв'язку мови й соціуму, що разом з тим входить у поле дослідження *політичної* (визначення мовної політичної ситуації в різні періоди функціонування відповідної мови та ін.), *юридичної* (аналіз законодавчих документів, що стосуються статусу відповідної мови в різні періоди її онтології) лінгвістики, *лінгвоконфліктології* (аналіз конфліктів під час реалізації певних типів мовної політики та ін.) та *психолінгвістики* (дослідження маніпулятивних технологій у сфері мовної політики, відповідні інструменти цього процесу, психологічний вплив на мовну свідомість та ін.).

Значної **актуальності** набувають дослідження української мови як ідеологеми в час, коли ідеологи «руського міра», висунувши тезу про спільність українців і росіян та їхньої «єдиної мови», зауважую-

чи, що українська мова лише наріччя російської¹ (див. докл. про це: Космеда, 2020), розв'язали проти українського народу жорстоку війну, названу «спеціальною операцією», що скерована на знищення українського народу, української культури, зокрема й мови, оскільки мова щонайтісніше пов'язана з національною ментальністю, національною свідомістю, що є основним чинником самоідентифікації кожного народу. Актуалізуємо слухну думку Богдана Ажнюка про те, що «в умовах гібридної війни важливість мовної політики як компонента і внутрішньої, і зовнішньої політики держави суттєво зростає» (Ажнюк, 2021, с. 308). Додамо, що зростає потреба й у переосмисленні національної спадщини, оцінки історичних праць української наукової спільноти щодо розуміння статусу української мови. «Зрозуміти те, що допомогло тому чи тому етносові зберегтися як народ, – це усвідомити й те, що допоможе йому в кінцевому підсумку остаточно стати нацією» (Ткаченко, 2006).

Питання статусу української мови як самостійної мови (а не діалекту, наріччя), історія її становлення й розвитку була предметом дослідження багатьох українських мовознавців, серед яких і Йосиф Дзелівський (1968), Микола Лесюк (2014), Микола Наконечний (1968), Василь Німчук (1996), Григорій Півторак (2001), Володимир Половець (2017), Любов Самойлович (2002), Петро Тимошенко (1968), Василь Чапленко (1970), Юрій Шевельов (2002), а також австрійський учений Міхаель Мозер (2008).

Мета цієї наукової студії – фрагментарно-аспектуальний огляд поглядів кращих представників наукової та культурної спільноти ХІХ ст. щодо статусу української мови як самостійної мови в порівнянні з іншими слов'янськими мовами, передусім російською. Адже саме «здатністю рефлексувати, аналізувати й прогнозувати зумовлену відповідальність наукової спільноти за майбутнє української мови й української нації» (Ажнюк, 2021, с. 380).

Дискурсивний простір наукових публікацій таких провідних діячів науки й культури, як Павло Білецький-Носенко (*Словник української мови*, 1966), Микола Костомаров (*Мисли южноруса о преподавании на южнорусском языке*, 1863; *Обзор сочинений, писанных на малороссий-*

¹ Примітка. У сучасному підручнику рос. *Введение в языкознание*, авторами якого є російські вчені Олександр Камчатнов і Наталія Ніколіна українську мову трактують як діалект російської мови (див. про це: Камчатнов, 2001, с. 199).

ском языке, 1842; *Украинофильство*, 1881; *Малорусское слово*, 1881), Іван Кулжинський (*Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии*, 1996), Амвросій Метлинський (*Заметки относительно южнорусского языка. Думы и песни та ще децо Амвросія Могили*, 1833), Олексій Павловський (*Грамматика малороссийскаго наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших Малороссийское наречие от чистого Российского языка, сопровождаемое разными по своему предмету, замечаниями и сочинениями*, 1818), Микола Цертелев (*Грамматика малоросійського наріччя або Грамматичні свідчення суттєвих відмінностей, що віддалили Малоросійське наріччя від чистої Російської мови, в супроводі різноманітних з цього приводу зауваг та писань*, 1818; *Опыт собрания старинных малороссийских песен*, 1819) щодо потрактування ідеологеми українська мова в ХІХ столітті.

У статті (а) проаналізовано деякі студії окремих провідних представників наукової і культурної спільноти ХІХ століття в ракурсі визначеної проблематики, (б) схематично презентовано огляд концептуальних положень обраного наукового дискурсивного простору з огляду на постулати сучасної лінгвістичної парадигми, а також (в) схарактеризовано деякі вагомні доводи про давність і самостійність української мови.

Відповідно до загальновідомих історичних умов, що склалися на початку ХІХ ст., багато українців не могли визначити справжнє місце рідної мови в колі інших слов'янських мов, уявити собі перспективи її розвитку.

1. Сутність історико-мовознавчих поглядів на статус української мови О. Павловського

Олексій Павловський (1773–1826) опублікував працю *Грамматика малороссийского наречия или Грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших Малороссийское наречие от чистого Российского языка, сопровождаемое по сему предмету, замечаниями и сочинениями* (укр. *Грамматика малоросійського наріччя або Грамматичне свідчення істотних відмінностей, що віддалили Малоросійське наріччя від чистої української мови, що супроводжується цим предметом, зауваженнями і творами*) (Павловський, 1818) (тут і далі переклад

автор. – Б. С.). Усвідомлюючи оригінальність історичного розвитку українського народу від найдавніших часів і самотність українського етносу, зазначений учений наголошував, що проводить дослідження над «таким наріччям, що складає майже справжню мову» (порівняймо мовою оригіналу: «таким наречием, которое составляет почти настоящий язык») (Павловський, 1818, с. 2), виявляючи неабияку сміливість і лінгвопатріотизм. У цій фундаментальній граматиці названий дослідник одним з перших указав на питомі риси української фонетики й морфології. Зокрема, у розділі I *О буквах* (укр. *Про букви*) він мотивував наявність таких особливостей звукової системи української мови, як (1) м'якість **ц**, зокрема у флексії **-(ц)я**, наприклад у словах на зразок: *царыця, пьяныця, лавочныця*; (2) гортанна артикуляція **г**: *гуляю, губка, гарный*; (3) наявність звуків [дз], [дж]: *джыкгунець, дзвин, дзѣнь*; (4) вимова [и] як звука середнього ряду, ураховуючи сучасну класифікацію голосних звуків за способом вимови: *сынй, книжка*; (5) функціювання звука [в] на місці [л] у кінці складу: *вовкъ, сказавъ, ховався*; (6) перехід [о] в [і], що є характерним історичним чергуванням української мови в системі голосних: *сімъ, бігъ, стіль*; (7) вимова сполуки [хв] на місці [ф]: *хварба, хвыга*; (8) вимова [і] відповідно до вимови давнього **Ѣ**, що відрізняє українську мову від, зокрема, російської: *сіно, тінъ, слідъ*; (9) наявність у вимові **ј** (йота) після губних приголосних: *мясо, тімья, мяккый*; (10) вимова **Ѡ** як [хвт]: *саваохвтъ, рыхвѣма*.

Відзначмо, що названий автор помітив наявність в українських говірках звука [у] або дифтонгів на місці [о] в новозакритих складах (*куїнь, руїд, сюіль*). Він також зауважував, що на письмі українці завжди вживають відповідно [ф] і [Ѣ], наприклад: *Ѡарба, сѢно, рѠма* (див.: Павловський, 1818, с. 1–3). Однак дослідник зауважив, що «в Малоросії вельми мало існує відмінностей у вимові від **чистої** (жирн. шрифт автор. – Б. С.) російської мови» (мовою оригіналу – «в Малоросии весьма мало существует отличий в произношении от **чистого** российского языка») (Павловський, 1818, с. 3). Учений запропонував стилій опис граматичних особливостей української мови, спеціально не наголошуючи на її відмінностях від мови російської. Проте він акцентував на характерних особливостях творення згрубіло-збільшуваних, аугментетивних та здрібно-гіпокористичних слів, указав на особливості словотвору українських онімів, наприклад: *бовдурь – бовдурь-*

ще; стіл – стольще; здоровый – здоревенный; сука – сучище – суцыга; Дмитро, Дмитрій – Дмитрикъ, Дмитрусь, Дмитруськъ; Параска, Парасковья – Парасочка, Парася; мати – матуся, матусенька, матусенечка; кусокъ – кусочокъ, кусочечокъ, кусочечечокъ; любый – любенькій, любесенькій, любесесенькій тощо (див.: Павловський, 1818 с. 12).

Щоб наочно показати самобутність української мови, до своєї граматики О. Павловський уклав невеликий українсько-російський словник (1131 лексема), подавши зразки української фразеології із живого народного мовлення, фольклору й літературної творчості, наприклад: *Абы на мене місяць світивъ, а я звізды коломъ побью; Баба зъ воза, кобылі легше; Байдыки бытъ; Гратъ у гілки; Лыгай якъ Мартынъ мыло; Прочухана датъ; Слюнку ковтатъ; Якый панъ, такый і його й крамъ* (див.: Павловський, 1818, с. 78–86).

Наукова розвідка, про яку йшлося, була першою граматикою української мови, де описано її фонетичні та граматичні особливості, що й указує на її велике значення для української науки.

2. Ключові положення історико-мовознавчих поглядів на статус української мови М. Цертелєва, О. Левшина та І. Кулжинського

Праця О. Павловського викликала зацікавлення в тогочасних мовознавчих наукових колах. Зокрема, невеличку рецензію на неї написав відомий збирач українських пісень князь Микола Цертелєв (1790–1869). Ця рецензія була надрукована в російському журналі «Сынъ отечества» під назвою *Грамматика малоросійського нарїччя або Грамматичні свідчення суттєвих відмінностей, що віддалили Малоросійське нарїччя від чистої Російської мови, в супроводі різноманіти з цього приводу зауваг та писань* (1818). Князь М. Цертелєв високо оцінив зазначену працю, водночас зауваживши таке: «...що більше ми будемо знати нарїч мови Слов'янської, то зручніше вдосконалювати мову Російську – Малоросійське ж нарїччя є одним з найближчих відгалужень першого» (див.: Цертелєв, 1818).

М. Цертелєв зауважив, що початкові досліди не бувають досконалими й указав на окремі недоліки *Граматики* О. Павловського, водночас наголосивши, що «справедливість вимагає відзначити, що книга ця, як перша свого роду, заслуговує на всіляку повагу. Загальні зауваження, вміщені в кінці книги, вказують, що Автор розглядав пред-

мети, які його оточували, з увагою і з належної точки зору» (Цертелев, 1818). Проте М. Цертелев однозначно визнавав українську мову самостійною (Цертелев, 1819).

Високо оцінюючи потенціал української мови, російський історик О. Левшин (1798–1879) (передусім відомий як дослідник козацтва – Б. С.) в *Отрывках писем из Малороссии* (укр. *Уривках листів з Малоросії*), зауважив, що коли цю мову обробити, рос. «ограничивъ положительными правилами грамматики; тогда Малороссіяне въ славѣ ученыхъ произведеній своихъ, можетъ быть, будутъ состязаться съ просвѣщеннѣйшими народами Европы» (укр. «обмеживши її ... правилами грамматики, тоді малоросіяни в славі вчених творів своїх, можливо, будуть змагатися з найбільш освіченими народами Європи») (Левшин, 1816, с. 78). Цей учений наполягав на праві написання наукових творів українською мовою.

Український і російський письменник, етнограф, літературознавець, автор однієї з перших розвідок про українську мову І. Кулжинський (1803–1884) указував на давність української мови, її самобутність і великі виражальні можливості. Учений дійшов висновку, що малоруська мова є давньою самостійною слов'янською мовою (див.: *Історія...*, 1996, с. 48).

3. Українська мова в системі поглядів А. Метлинського

Амвросій Метлинський (1814–1870) у передмові до збірки *Думки і пісні та ще дещо Амвросія Могили* зауважив, що так звана південноруська мова (ідеться про українську мову – Б. С.) відрізняється від північноруської (ідеться про російську мову – Б. С.), у якій при вимові слів помітне напруження губних м'язів, і рот стискається, від чого звуки ніби рос. «процеживаются и запечатливаются» (укр. «проціджуються й запам'ятовуються») (Метлинський, 1839, с. 18) з особливою силою та різкістю, а в «південнороса», навпаки, звуки вільно несуться й ллються з хвилиєю повітря з розкритого рота, чим мотивована особлива м'якість і ніжність української мови, що відзначають і сучасні мовознавці. У російській мові приголосний звук [ѣ] у слабких фонетичних позиціях вимовляється як [ѣ], голосний [ѣ] – «звук дебелий». А в українській мові звук [ѣ] вимовляють м'яко, сонорний приголосний [ѣ] – як звук, наблизений до голосного [y] (див.: Метлинський, 1839, с. 18).

Крім того, А. Метлинський виділив і такі суттєві властивості української мови: (1) у великоросів **є** та **Ѣ** вимовляються однаково, у південноруській мові – по-різному: **є** вимовляється, як простий [э], а **Ѣ**, як [i]; наприклад, пишеться *сѢйте*, а вимовляється [sijte]; (2) у давніх рукописах і стародруках знаходимо *яснаа, чистаа*; вимога рос. «изошрять» (укр. «вишукувати») навіть початковий голосний будь-якого слова, перед яким попереднє слово закінчується на голосний звук. Значений автор наводить речення *ДѢвчина ўродлива ў рѢчки стояла, лице ўмивала* й зауважує, що його потрібно вимовити приблизно так: *ДѢвчина юродлива ю рѢчки стояла, лице юмивала* (подано в авторському варіанті – без транскрипції); (3) південноруській мові властиві приставні голосні в словах, що починаються на **у** та **о**, наприклад: *вусъ* (замість *усъ*), *воко* (замість *око*); (4) збереження обов'язкової рос. «соразмерности» (укр. «пропорційності») між голосними та приголосними звуками при вимові слів спричиняє перехід голосного **у** в приголосний **в** і навпаки, наприклад: *утикъ* і *втикъ*; *у лузѢ* і *въ лузѢ*; а **и** – **у**, наприклад: *иду* і *ѹду*; (5) законами мелодійності, що діють в українській мові, пояснюється й вимова закінчень у прикметниках (ідеться про повні й стягнені форми): *зелена* і *зеленая*, *зелену* і *зеленую*, *зелене* і *зеленеє* (Метлинський, 1839, с. 20–23).

Як бачимо, А. Метлинський – не лише талановитий поет, але й прекрасний знавець української мови, який не тільки окреслив характерні риси рідної йому української мови, але й суттєво доповнив їх перелік порівняно зі своїми попередниками.

Крім того, А. Метлинський проголошував право української мови на самостійний розвиток на рівні з мовами інших слов'янських народів. Він прославляє її в таких поетичних рядках: *Рідна мова, рідна мова! / Мов завмер від тебе я! / Тільки вчую: рідне слово / Обізвалось, мов сім'я* (Метлинський, 1839, с. 71).

4. Мовознавча концепція П. Білецького-Носенка в оцінці сучасних українських учених

Найвидатнішою мовознавчою працею П. Білецького-Носенка (1774–1856) був *Словарь малороссийского, или юго-восточного языка; филологический, этимологический, с показаниями частей речи, окончательных*

корней слов, идиом, со сводами синонимов, с пословицами и поговорками, составленный по произношению, каким говорят в Малой и Южной России (укр. *Словник малоросійської мови: філологічний, етимологічний, з указівками на частини мови, кінцеві корінних слів, ідіоми, зі збіркою синонімів, з прислів'ями та приказками, укладений за вимовою, якою говорять у Малій та Південній Росії*).

Окрім словника П. Білецький-Носенко написав *Граматику малоросійського язика*. Закінчивши словник і граматику, указаний автор у 1843 р. надіслав рукописи міністрові освіти Сергію Уварову. Одночасно він звернувся до президента Академії наук з проханням надрукувати ці праці. Міністр освіти направив рукописи на розгляд і рецензію в другий відділ Академії наук, але за відсутності там знавців української мови, праці були передані в канцелярію попечителя Київського навчального округу з тим, щоб їх розглянув хтось з учених Київського університету. Оскільки ніхто з професорів університету вивченням української мови тоді не займався, рецензію попросили написати М. Максимовича (див. про це: Половець, 2017, с. 156), який наголосив, що *Словник*, поданий на розгляд, заслуговує на увагу, оскільки в ньому зібрано багато матеріалу, що сприятиме кращому пізнанню української мови й допоможе підготувати відповідні словник та граматику. Водночас М. Максимович зробив певні зауваження: (а) називати мову «південноруською» або «малоруською», відмовившись від номенів «південно-західна» чи українсько-малоруська; (б) адаптувати правопис «південноруської» мови до спільноруського правопису, що наближений до церковнослов'янського; (в) опустити рос. «упредѣвѣдомленіе» (укр. «упередження») щодо малоруської мови; це, зокрема, стосується твердження, що малоросійська мова є церковнослов'янською, яку після нашествия татар видозмінили на Запоріжжі; (г) запозичені з писемної «західноруської» мови слова, необхідно відрізнити від слів «південноруської» мови; (г) кінцеві склади, а також корінні та похідні слова виокремити й помістити в окремому додатку; (д) замість семи народних пісень вибрати кращі та найважливіші (Максимович, 1966, с. 11–12).

Подякувавши М. Максимовичу за високу оцінку його мовознавчих праць, П. Білецький-Носенко водночас висловив незгоду з деякими зауваженнями, зокрема: (а) малоруська мова, на його думку, може бути названа «південноруською» чи «південно-західноруською»; (б) на відміну

від М. Максимовича, який уживав у *Малоросійських піснях* правопис, що «зближував» малоросійське наріччя зі спільноруським, щоб його твори були зрозуміліші росіянам, П. Білецький-Носенко не турбувався про те, чи будуть малороси, які не знають російської мови, її розуміти, а взяв за основу правопис малоруської народної вимови. Порівняймо:

Тому буква **ѣ** перетворилася в мене всюди в і. Якщо малоросіяни і писали в деяких актах несвідомо деколи букву **ѣ**, але вони вимовляли вічно її як гостре і; визнавши, що в малоруській мові є чимало перекручених запорожцями слів [...] ці слова вже увійшли до літературної мови, наприклад: *ведмидь* (замість: медвѣдь), *горобець* (замість: воробей), *горихъ* (замість: орѣхъ), *намысто* (замість слов'янського *монысто*), *тверезый* (замість: трезвый) (Білецький-Носенко, 1966, с. 13).

Ця лексикографічна праця свого часу, на жаль, не була надрукована: сьогодні вона є важливим свідченням того, що освічені українці вважали рідну мову самотійною мовою, а не діалектом «русского языка», що вона рівноправною з іншими слов'янськими мовами; активно цікавились її минулим (див. про це: Німчук, 1966). В. Німчук указав на деякі особливості фонетики, словотвору, морфології української мови, які виокремив П. Білецький-Носенко, зокрема: (1) основа малоруської (української – Б. С.) мови спільна з усіма слов'янськими мовами; (2) їй властиві всі можливі звуки західних європейських мов, окрім так званого «дебелого [э]», німецького [oe] та французького [ei]; (3) від західних і південно-західних слов'янських мов українська мова відрізняється специфікою наголосу й вимовою деяких звуків: (а) від польської мови – чистотою звука [p], що вимовляється без дрижання; (б) від сербської та болгарської мов – повнотою звуків (повноголоссям); (4) багато двоскладових слів, особливо прикметників, ужиті з тим самим значенням, можуть наголошуватися то на першому складі, то на другому, наприклад: *сты́дкій і стыдкі́й; бры́дкій і брыдкі́й*; (5) у кличному відмінку при повторенні звертання наголос переноситься на останній склад, наприклад: *уперше кличуть дівко! у множині дівки, а вдруге – дивко! – дивкі! Іване! – Иване́!* (див. про це: Німчук, 1996, с. 20).

Виокремлюючи факти впливу української мови на російську, П. Білецький-Носенко пише, що багато великоруських слів мають своє коріння в малоруській мові, без знання якої великоросові буде важ-

ко укладати свій словник, наприклад: *доба, треба, сумно* (див. про це: Німчук, 1966, с. 20).

У розвідці *О языке малороссийском* (укр. *Про мову малоросійську*) П. Білецький-Носенко одним з перших зробив спробу висвітлити історію української мови. Однак, указуючи на давність її походження, учений ототожнював її з церковнослов'янською мовою, покликаючись на літописця Нестора, який писав, що «словенскъ языкъ и рускый единъ есть» (укр. «словенська мова і мова російська є єдиними») (див. про це: Німчук, 1966, с. 22).

За твердженням П. Білецького-Носенка, українська мова відрізняється від російської своїми наріччями та ідіомами запорізьких козаків, а також лексикою, що ввійшла до її складу за часів її входження до Литви та Польщі (див. про це: Німчук, 1966, с. 22).

Своє розуміння історії української літературної мови дослідник слушно пов'язав з історією українського народу, історією України (Малоросії). Найдавніший період її історії він окреслив так: «отъ самодревнейших времен до покорения Киева монголами» (укр. «від самодержавних часів до покорення Києва монголами») (див. докл.: Німчук, 1966, с. 23), але не пізніший.

У кінці статті *О языке малороссийскомъ* П. Білецький-Носенко закликав українських письменників писати рідною мовою «хоча б для того, щоб показати, що наша мова, проведена віками крізь всі види випробувань і переворотів, є багатою, звучною, здатною... створити свою народну літературу й гідна того, щоб зацікавити вчених філологів; не зважаючи на те, що якийсь «столичний краснослов» у 1838 році обізвав нашу мову «хохляцькою», «напившись якогось квасного, гостинодвірського гумору», фінську мову схарактеризував як «чухонську» (див. про це: Німчук, 1966, с. 27–28). Порівняймо мовою оригіналу:

...хоть для того, чтоб показать, что наш язык, проведенный веками сквозь все роды испытаний и переворотов, есть богатый, звучный, способен... образовать свою народную литературу и достоин занять ученых филологов; пишите, несмотря на то, что какой-то столичный краснослов, в 1838 году, в XIX столетии!, в журнале «Сын отечества» выбранил наш язык «хохлацким», напившись какого-то квасного, гостинодворского юмора, равно как финской честил «чухонским» (цит. за: Німчук, 1966, с. 28).

Досліджуючи фразеологізми, уміщені в словнику П. Білецького-Носенка, сучасні вчені зауважують, що «словникова стаття фіксує лексеми, які розміщені за алфавітом, граматичні ремарки, відповідник російською мовою чи пояснення слова, фразеологічну одиницю, компонентом якої є описуване слово й тлумачну частину» (Самойлович, 2002); у системі запропонованих П. Білецьким-Носенком фразеологізмів виокремлюють комбіновані й некомбіновані одиниці. Комбіновані ФО виражені одним чи кількома словами. Порівняймо:

Схема 1. Семантико-типологічні аспекти інтерпретації фразеологічних одиниць в українському словнику П. Білецького-Носенка (за концепцією Л. Самойлович /2002/)

Некомбіновані ФО виражені поєднанням двох некомбінованих елементів. Порівняймо:

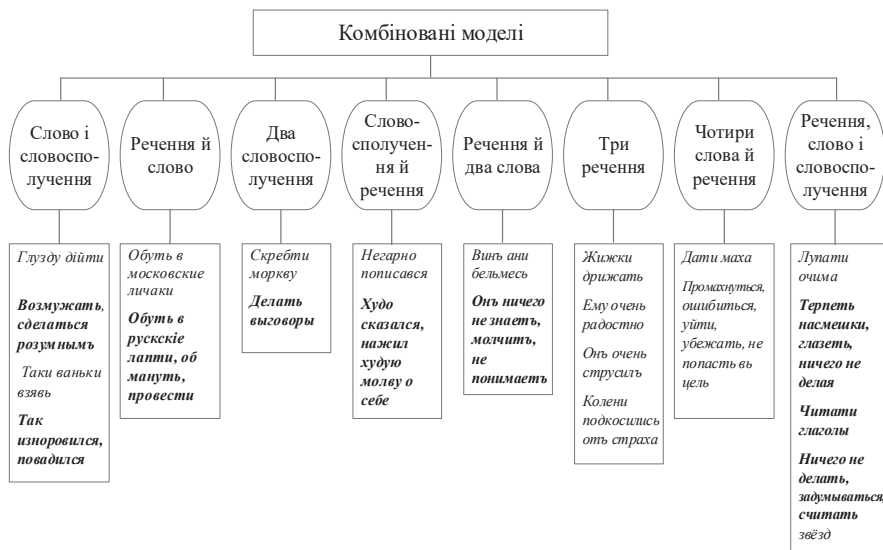

Схема 2. Семантико-типологічні аспекти інтерпретації фразеологічних одиниць в українському словнику П. Білецького-Носенка (за концепцією Л. Самойлович /2002/)

Отже, П. Білецький-Носенко дав змогу сучасним мовознавцям інтерпретувати давні фразеологічні одиниці, розвиваючи українську теорію фразеології.

5. Оцінка поглядів М. Костомарова на статус української мови: авторські рефлексії

Самобутність, окремішність української мови визнавав і знаний історик Микола Костомаров (1817–1885). У статті *Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке* (укр. *Огляд творів, написаних малоросійською мовою*) цей учений твердив, що малоруська мова не є наріччям російської мови, що існує вона здавна й виникла як одне з наріч «слов'янського кореня». За лексичною і граматичною будовою українська мова, на його думку, посідає місце між східними й західними мовами слов'янського племені (див.: Костомаров, 1843). Порівняймо:

Мова, яку звать зазвичай малоросійською і якою говорять в південно-західних губерніях Росії і в Галицькому королівстві, не є наріччям мови російської... Вона існувала здавна і тепер існує як наріччя слов'янського кореня, що займає за своєю граматичною і лексичною базою середину між східними і західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, багате, гармонійне і здатне до розвитку літературної освіченості (Костомаров, 1842).

Принагідно зазначмо, що М. Костомаров – один з небагатьох дослідників, які визнавали певний вплив української мови на мову російську, а не навпаки. На переконання зазначеного вченого, українська мова на той час була «більше вироблена», ніж російська, нею написано багато книг, яких згодом потребувала й Москва, зрештою, Михайло Ломоносов навчався саме з граматики Михайла Смотрицького і навіть вивчив напам'ять перекладений віршами *Псалтир* Самуїла Полоцького (див.: Костомаров, 1842).

М. Костомаров наголосив, що кожний «друг» південноруської народності цінує те, що свідчить про відродження малоруської мови та української літератури. На його думку, великим здобутком у галузі українського слова були твори Григорія Квітки-Основ'яненка, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка. Усе це тішило «південнороса». Однак, учений був переконаний, що, поки південноруською мовою не буде відбуватися навчання, поки ця мова не стане провідником загальнолюдської освіченості, до цього часу всі писання цією мовою – «блискучий пустоцвіт». Народ повинен навчатися рідною мовою та мати засоби для такого навчання, оскільки, навчаючись чужою мовою, народ загине. М. Костомаров стверджував, що треба обмежитися елементарним викладом наукових знань, підготувавши для цього: (а) букварі, (б) коротку церковну історію, катехізис, уривки з повчань святих отців церкви, із життя улюблених народом святих і пояснення богослужінь; (в) підручники, що ознайомлять народ із природознавчими дисциплінами, точними науками, а саме: арифметикою, космографією, географією та ін. книгами, що давали б знання з основоположних наук загалом; (г) граматики рідної мови, звідки б можна було черпати знання про будову та походження слова; (ґ) книжки, у яких би повідомлялося про основні юридичні права, чинні в державі (див.: Костомаров, 1863). Він наголосив, що книги, підготовлені для на-

роду, повинні бути написані так, щоб вони читалися, а не «зазубрювалися», розумілися, а не рос. «вдалбливались» (див.: Костомаров, 1863).

Крім того, М. Костомаров уважав, що на початковому етапі навчання не варто вивчати історію, оскільки ця наука вимагає рос. «большого запаса предварительных сведений и значительной степени развития науки» (укр. «більшого запасу попередніх відомостей і значного ступеня розвитку науки») (див.: Костомаров, 1863).

У статті *Малорусское слово* (укр. *Малоруське слово*) М. Костомаров дав оцінку обмеженням щодо вживання української мови в просторі царській Росії, наголосивши, що все, що стосувалося малоруської (української) нації, оцінювалося неоднозначно. Унаслідок заборон та обмежень українські письменники не надрукували жодного твору без дозволу Головного управління в справах друку. Учений зазначив, що раніше українські письменники писали літературні твори різних жанрів та в різних галузях науки, зокрема белетристичні, історичні, археологічні, філологічні, етнографічні, як і інші народи царської Росії. Книги українською мовою виходили друком з дозволу уряду. Якби книги, таємно переправлені з Галичини, містили недозволене або підозріле, то «відповідальність падала б» на зміст твору та автора, але не на наріччя, яким вони написані. Порівняймо: рос. «...никто бы не подумал за подобные сочинения, явившиеся на иных каких-либо диалектах, запрещать употребление самих диалектов в печати» (укр. «...ніхто б не подумав за подібні твори, написані на інших яких-небудь діалектах, заборонити ці діалекти у друці») (Костомаров, 1881).

М. Костомаров стверджував, що українським талановитим особистостям зручніше писати малоруським наріччям, аніж російською мовою, оскільки: (а) одні з них ставлять завдання описувати минуле чи теперішнє життя народу з його мовою та світоглядом; б) інші – самі краще володіють рідним наріччям, аніж російською мовою, яку вони хоча й знають, але ця мова не є для них рідною.

Отже, як підсумовував М. Костомаров, неможливість друкувати твори малоруською мовою позбавляє українських письменників можливості викладати свої думки так, як би вони вважали за краще для себе.

Обмеження щодо малоруської мови шкодять і навчальному процесу, оскільки стосуються таких предметів, як історія, етнографія, географія, археологія, філологія малоруського народу, оскільки все це пов'язано з народною мовою. Порівняймо мовою оригіалу:

Изучение же русской народности с ее местным наречием, занимающей такую и, надо прибавить, наилучшую полосу европейской России, есть предмет первой необходимости во всем, где только явится соприкосновение власти, науки и общества с этим народом (укр. Вивчення малоруської народності з її місцевими наріччями, яка займає таку велику і, необхідно додати, найкращу частину європейської Росії, є предметом першої необхідності у всьому, де тільки є зіткнення влади, науки і суспільства із цим народом (Костомаров, 1881).

Обмеження малоруської мови в друці викликало серед місцевого населення невдоволеність навіть у тих, хто ніколи не писав малоруською мовою. М. Костомаров зауважив, що заборона виконувати пісні українською мовою, видавати ноти з текстом пісень, а також постановка вистав не приносить користі для розвитку мистецтва й не сприяє розширенню естетичних смаків. Це впливає на розвиток літератури, науки й формування інтелігенції. Такі дії уряду ще гірше відбуваються на сільському населенні, яке розмовляло малоруським наріччям. М. Костомаров назвав помилковим твердження, що навчання сільського населення, яке проживає в Росії, може успішно відбуватися книжною російською мовою. На його думку, російська мова, ставши розмовною мовою інтелігенції, не є зрозумілою для селянина, навіть росіянина, за своїм лексичним складом, етимологією та граматичною будовою. У сільських школах викладання початкових предметів повинно відбуватися народною мовою, уникаючи слів та зворотів, що не зрозумілі народу. Учений указував на відмінність малоруського наріччя від великоруського. Порівняймо мовою оригалу:

Малорусское наречие до того отделилось от великорусского, что для малорусских сельских детей нужно составлять такие руководства, в которых бы разом, обучаясь научному предмету, обучались также и русскому языку, а потому в руководствах необходимо прилагать и малорусский текст излагаемого по-русски предмета (укр. Малоруське наріччя настільки відокремилосся від великоруського, що для малоруських сільських дітей варто складати такі довідники, у яких би разом, вивчаючи предмет, навчалися також російської мови, а тому в довідниках необхідно додавати і малоруський текст предмета, який вивчають) (Костомаров, 1881).

М. Костомаров наголосив на важливості рідної мови в богослужіннях. Народ не розумів проповідей, які читали російською мовою, а, слухаючи їх, намагався перекладати українською. Такі переклади часто свідчили, що населення не розуміє того, про що йдеться в проповіді. Порівняймо: рос. «...известную пасхальную песнь малорусские поселяне, слыша в церкви и не понимая, перековеркали так: „Христос воскрес гей із мертвых смертвию смертвопра» (укр. «...відому пасхальну пісню малоруські селяни, чуючи в церкві і не розуміючи, перекладали так: Христос воскрес гей із мертвих смертвию смертвопра (!) і сусши вгробей (!) живодарова!» (Костомаров, 1881).

Не розумів український селяни також і молитов, які промовляв пошепки під час літургії:

Шарпни мене, Господи, по душі й по тілу й по всіх моїх кісточках і по всій родні. Хрест на мені, хрест на голові, хрест на грудях, хрест на спині, хрест на руках, хрест на ногах, увесь я в хрестах, як вівця (за іншим варіантом – свиня) в репяхах! (Костомаров, 1881).

Таке нерозуміння мови богослужінь призводить до: (а) відчуження народу від церкви; (б) ворожого ставлення до духовенства. Отже, духівники повинні звертатися до вірян їхньою народною мовою.

М. Костомаров підтримував думку про те, щоб російська мова як мова художньої літератури та освічених верств суспільства була єдиною мовою народу на всьому просторі імперії. Однак, на його думку, це можливо лише за цілковитої свободи всіх наріч. Порівняймо:

рос. «Насильственное и принудительное обучение русскому языку, сопровождаемое предвзятым старанием уничтожить областные способы речи, не будет самым прямым и успешным путем к данной цели» (укр. «Насильницьке і примусове навчання російської мови, яке супроводжується прямим намаганням знищити обласні види мовлення, не буде прямим і успішним шляхом до цієї мети») (Костомаров, 1881).

Щоб підтвердити свою позицію, учений звертався до історії, яка дала безліч прикладів про те, що примусові засоби породжували протидію та нові перешкоди, з якими необхідно було боротися. Порівняймо мовою оригалу:

Вспомним хоть старообрядство и расколы. Если б предпринявшие исправление богослужбных книг не преследовали Аввакумов, Лазарей, Епифаниев и прочих приверженцев прежней привычки, не было бы ни соловецкой осады, ни скитов в дремучих лесах и болотах, откуда исходило по всей Руси противодействие господствующий церкви, ни ужасных самосожжений, не было бы того множества разнообразных секс, на которые разбился раскол, не являлось бы необходимости государственным властям заботится об их искоренении (укр. Згадаймо хоча б старообрядство та розколи. Якби ті, хто розпочав виправлення богослужбних книг, не переслідували Аввакумів, Лазарів, Епіфаніїв та інших прихильників колишньої звички, не було би ні соловецької осади, ні скитів у дрімучих лісах і болотах, звідки походила всій Русі протидія панівної церкви, ні жахливих самоспалень, не було б такої кількості різних сект, на які розділився розкол, не було б необхідності державним властям турбуватися про їхнє викорінення (Костомаров, 1881).

М. Костомаров наголошував, що коли малоруський письменник отримає повну свободу, то це не буде перешкодою для поширення російської мови серед малоросів, оскільки (а) російська мова вже стала для них мовою культури; (б) вона має багату літературу, яку вважають спільним надбанням українців та росіян. Отже, талановитий малорос, володіючи російською мовою, буде нею писати, добре розуміючи, що його твори будуть більш активно поширюватися в межах імперії. Навчання в сільських школах за навчальними довідниками, у яких для кращого розуміння учнями книжної російської мови будуть подані необхідні пояснення по-малоруськи, стане підґрунтям для кращого засвоєння російської мови сільським населенням. Російська мова й надалі буде офіційною мовою в адміністраціях, у законодавстві та культурі, тому населення для практичної користі буде намагатися засвоїти її. Якщо ж, резюмував М. Костомаров, поруч із російською мовою буде розвиватися малоруська література, то вона без шкоди для російської літератури буде існувати для домашнього вжитку. Отже, все-таки простежуємо обмеження функціонування української мови лише як мови «для домашнього вжитку». М. Костомаров стверджував, що практика існування наріч є загальноприйнятою в європейських мовах. Порівняймо мовою оригалу:

Укажем в заключении на примеры Германии, Франции, Англии. ...Ведь существуют же в этих странах провинциальные наречия: провансальское, бретонское, нижненемецкое, валлийское, шотландское; никому не запрещается писать на них, никакими мерами не препятствуют их развитию, нигде не возникает опасения, чтобы они могли вредить господствующему культурному языку (укр. Покажемо у висновках на прикладі Німеччини, Франції, Англії. ...Адже існують у тих країнах провінційні наріччя: провансальське, бретонське, нижньонімецьке, валлійське, шотландське; нікому не забороняється писати ними, жодними способами не перешкоджають їхньому розвитку, ніде не виникає побоювання, щоб вони могли нашкодити панівній культурній державній мові (Костомаров, 1881).

М. Костомаров наголошував, що вже в першій чверті ХІХ ст. деякі малороси почали писати твори рідним наріччям, водночас вивчаючи багату скарбницю народної поезії. Ніхто не бачив у тому нічого антидержавного чи шкідливого для суспільства. Якщо й виникали непорозуміння, що викликали гоніння чи зачіпки до тих, хто писав помалоруськи, то звертали увагу на зміст, а не, власне, на наріччя, яким написаний твір. Однак після польського повстання 1862 р. почала поширюватися думка, що малоруські письменники намагатимуться відокремити малоросійський край від Російської імперії (Костомаров, 1881, с. 319).

Погляди російських чиновників, як писав про це М. Костомаров, було різні: (а) одні розуміли значення місцевих наріч для розвитку місцевих народів; (б) інші припускали можливість відцентрових віянь у провінціях і намагалися заборонити використання малоруського наріччя. До перших належав міністр освіти Федір Головін, який не лише не піддався брехливим запевненням про шкідливість малоруського письменництва, а, навпаки, пропагував думку про необхідність «дарувати» малоруській мові право бути органом народної освіти. Зокрема міністр освіти наголосив, що обов'язком Святого Синоду є поширення Святого Письма між всіма різноплеменними жителями імперії всіма мовами та наріччями (див.: Костомаров, 1881, с. 320). Однак на практиці все було, як відомо, інакше. На жаль, до такої справедливої думки міністра освіти в Росії не прислухалися й недовзі міністрові внутрішніх справ поступила *Записка*, автор якої

хоча й погодився, що критеріями оцінки твору повинен слугувати зміст, а не мова, водночас запропонував обмежити вживання малоруського наріччя, оскільки твори малоруською мовою шкодять державі. Свій погляд автор *Записки* аргументував намаганням створити особливу малоруську літературу та запровадити в народні школи південного краю Росії виклади малоруською мовою. Такі спроби пропагувати малоруські патріоти, які на думку автора *Записки*, не лише не обмежаться ідеєю створення окремої літератури, але й намагатимуться відокремити Малу Росію від спільної батьківщини (див.: Костомаров, 1881, с. 320–321).

Автор *Записки* стверджував, що: (а) намагання писати малоруським наріччям є лише примхою та упередженістю українських письменників; (б) українські діти розуміють російську мову, отже, немає жодної потреби створювати малоруську книжну мову; (в) малоруське наріччя в різних сторонах південного краю мають великі діалектичні відмінності й незрозумілі для жителів іншої місцевості; (г) малоруське населення здобуває освіту за російськими підручниками; (ґ) літературна російська мова є спільним здобутком великоросів та малоросів; (д) малоруський народ вороже ставиться до спроб створити підручники малоруським наріччям і віддає перевагу російській мові (див.: Костомаров, 1881, с. 323–326).

М. Костомаров переконливо продемонстрував, що всі аргументи автора *Записок* безпідставні, оскільки: (а) літературна російська мова незрозуміла українським дітям; (б) малоруське наріччя суттєво відрізняється від російського (Костомаров, 1881, с. 325–326).

Український учений заперечував, що малоруське наріччя характеризується значними діалектними відмінностями, які спричиняють їх незрозуміння серед населення. Він зауважив, що в малоруському наріччі є лише три піднаріччя.

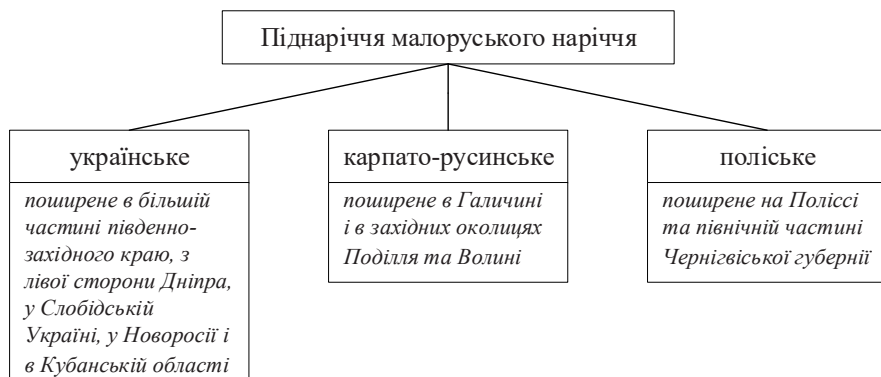

Схема 3. Модель класифікації українських наріч за концепцією М. Костомарова (див.: Костомаров, 1881, с. 327)

На думку вченого, відмінності між цими наріччями незначні. Порівняймо мовою оригалу: «Все отличия в этих трех поднаречиях до того незначительны, что каждый малорус, усвоивший с детства говор одного поднаречия, услышав первый раз в жизни говор другого края, сразу признает говорящего за земляка...» (укр. «Усі відмінності в тих трьох піднаріччях настільки незначні, що кожен малорос, який засвоїв з дитинства говірку одного наріччя, почувши вперше в житті говірку іншого краю, відразу впізнає свого земляка...») (Костомаров, 1881, с. 327–328).

Однак М. Костомаров підтримував думку, щоб у школах діти вивчали саме російську літературну мову, зауваживши, що таке навчання повинно відбуватися водночас із вивченням предметів малоруською мовою. Він запропонував укладати до підручників довідники малоруською мовою, що сприяло би кращому засвоєнню матеріалу й не відчувало б українських дітей від літературної російської мови.

Узагальнюючи свої думки, М. Костомаров стверджував, що намагання писати по-малоруськи впливало із властивої людській сутності любові до рідного, близького з дитинства (див.: Костомаров, 1881, с. 329).

Отже, М. Костомаров висловлював слушні думки, однак дещо пристосував їх відповідно до імперської політики.

Висновки

Питання багатоаспектного статусу української мови, що розглядалися в наукових працях знаних дослідників та діячів культури – кращих представників наукової і культурної спільноти ХІХ століття, дають право стверджувати, що українську мову вже тоді інтерпретували як (1) давню мову зі слов'янськими коренями, що відображені в пам'ятках писемності, (2) мову самобутню, самостійну, що вирізняється своєрідністю становлення й розвитку на всіх рівнях мовної системи: від фонетичного, словотвірного, лексичного, фразеологічного й граматичного, що переконливо відображено в науковій літературі українських, російських учених та письменників зокрема, (3) мову, що має чудові зразки красного письменства й відповідного наукового дискурсу, відомого європейцям, (4) мову, що має добре напрацьовану стилістику, образні засоби, вирізняється високою естетичною вагою, значним функційним навантаженням, (5) емоційну та експресивну мову, про що свідчить наявність чималої кількості засобів для вербалізації емоцій, широкої прагматики – демінутивів, що виявляються передусім на рівні лексики, фразеології та морфеміки, (6) літературну мову, а також (7) розвинену мову, що має власні діалекти.

Крім того, як було продемонстровано, створені в ХІХ ст. словники малоросійської мови й нині слугують предметом мовознавчого аналізу для поступу української національної науки (наприклад, розвідки Л. Самойлович). Звісно, названі праці збагачують історію української мови і в цьому ракурсі також варті уваги, повторних рецепцій.

Отже, це дослідження ще раз переконує, що великодержавницькі твердження російських ідеологів про те, що спадщина давньої Київської Русі належить Росії, а українська мова не має статусу самостійної мови й презентує діалект російської мови, не має під собою відповідної методологічної бази, жодних вагомих фактів. У ХІХ столітті вчені й представники красного письменства переконливо доводили, що українська мова має своєрідну будову, специфічну національну мовну картину світу й національну картину світу паремійну, власну словотвірну систему, національну граматику й стилістику, що відображають ментальність українців, їхню своєрідну мовну свідомість.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк, Б. М. (2021). *Мовна політика: Україна і світ: монографія*. Видавничий дім Дмитра Бурого, 420.
- Білецький-Носенко, П. (1966 [1840–42]). *Мое мнѣніе въ отвѣтъ на критику господина статскаго совѣтника и кавалера, бывшаго ректора и профессора Императорскаго университета св. Владиміра, Михайла Александровича Максимовича, о Словарѣ и Грамматикѣ малороссійскаго, или южнорусскаго языка, составленныхъ мною*. <<https://archive.org/details/slovnyk33/>> (23.03.23).
- Дзендзелівський, Й. (1968). Видатний український філолог. *Мовознавство*, 6, 43–50.
- Камчатнов, А. М., Николина, Н. А. (2001). *Введение в языкознание: учебное пособие*. Флинта: Наука, 232.
- Космеда, Т. (2020) Рецепція статусу українського мовознавства в російському мовознавстві: міф і реальність. *Slavia Centralis*, 1, 126–135.
- Костомаров, М. (1881). *Малорусское слово*. <<http://litopys.org.ua/kostomar/kos18.htm>> (20.03.2023).
- Костомаров, Н. (1863). *О преподавании на южнорусском языке*. <<http://litopys.org.ua/kostomar/kos40.htm>> (20.02.2023).
- Костомаров, М. (1842). *Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке*. <<http://litopys.org.ua/kostomar/kos12.htm>> (20.03.2023).
- Костомаров, М. (1881). *Украинофильство. Русская старина*, кн. II, 319–330.
- Кулжинский, И. (1996). *Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии*. *Історія літературної критики та літературознавства: Хрестоматія*, 48–51.
- Левшин, А. (1816). *Отрывки писем из Малороссии. Украинский вестник*, кн. IV, 77–78.
- Лесюк, М. (2014). *Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині*. Місто НВ, 729.
- Максимович, М. (1966). *Мнѣніе о Словарѣ и Грамматикѣ южнорусскаго языка, составленныхъ г. Бѣлецкимъ-Носенкомъ*. <<https://archive.org/details/slovnyk33/>> (23.03.23).
- Метлинский, А. (1839). *Заметки относительно южнорусского языка. Думы и песни та ще децю Амвросія Могилі*. В університетській типографії.
- Мозер, М. *Причинки до історії української мови*. Харків. Тов. «Сучасний друк». 2008. 831 с.
- Наконечний, М. (1968). *Перша грамматика «нової» літературної мови*, 43–52. *Мовознавство*.
- Німчук, В. В. (1966). *Перший великий словник української мови П. Білецького-Носенка*. Білецький-Носенко П. *Словник української мови*. Наукова думка, 424.
- Огієнко, І. (1994). *Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства*. <https://book-ye.com.ua/upload/iblock/9cb/6b9d0323_d8e1_11e6_80c5_000c29ae1566_b89b5062_25e8_11e7_80c5_000c29ae1566.pdf> (23. 03. 23).
- Павловський, О. (1818). *Грамматика малороссійскаго наречія или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших Малороссійское наречие от чистого Россійскаго языка, сопровождаемое разными по своему предмету, замечаниями и сочинениями*, Санктпетербург. Печатано в Типографії В. Плавильщикова, 186 с.
- Павловський, О. (1822). *Прибавленіє къ грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія. Или, отвѣтъ на рецнзію, здѣланную на оную грамматіку*. / *Грамматика*

- малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших Малороссийское наречие от чистого Российского языка, сопровождаемое разными по своему предмету, замечаниями и сочинениями. Санктпетербург. Печатано въ Типографіи И. Бойкова. 1822, 1–36.
- Півторак, Г. (2001). *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів словянських зі «спільної колицики»*. Арістей, 153.
- Половець, М. (2017) Павло Павлович Білецький-Носенко (1774–1856). *Сіверянський літопис*, 6, 154–160. <<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/129791/17-Polovets.pdf?sequence=1>> (23.03.23).
- Самойлович, Л. (2002). Семантико-типологічні аспекти інтерпретації фразеологічних одиниць в українському словнику П. П. Білецького-Носенка, 127–129. <<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/75183/45-Samoylovich.pdf?sequence=1>> (23.03.23).
- Тимошенко, П. (1968). *Відповідь О. Павловського на рецензію М. Цертелєва*, 52–61. Мовознавство.
- Ткаченко, Орест. (2006). *Мова і національна ментальність*. Грамота. 237.
- Цертелєв, М. (1818). *Грамматика малоросійського наречія або Грамматичні свідчення суттєвих відмінностей, що віддалили Малоросійське наречія від чистої Російської мови, в супроводі різноманітних з цього приводу зауваг та писань*. <<http://bitly.ws/BZXD>> (20.01.2023).
- Цертелєв, М. (1819). *Опыт собрания старинных малороссийских песен / [уклад., авт. передм. «О старинных малоросійських песнях» та приміт. М. А. Цертелєв]*. <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002320>
- Чапленко, В. (1970). *Історія нової літературної мови (XVII ст. – 1933)*. Нью-Йорк
- Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта.

REFERENCES

- Azhniuk, B. M. (2021). *Movna polityka: Ukraina i svit: monohrafiia*. Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 420.
- Biletskyi-Nosenko, P. (1966). *Moe mnenie v otvet na krytyku hospodyna statskaho sovetnyka y kavalera, byvshaho rektora y professora Ymperatorskaho unyversyteta sv. Vladymira, Mykhaila Aleksandrovycha Maksymovycha, o Slovare y Hrammatyke malorossiiskaho, yly yuzhnorusskaho yazyka, sostavlennykh mnoyu*. <<https://archive.org/details/slovyk33>> (23.03.23).
- Dzendzelivskiy, Y. (1968). Vydatnyi ukrainskyi filoloh. *Movoznavstvo*. (6), 43–50.
- Kamchatnov, A. M., Nykolyina, N. A. (2001). *Vvedeniye v yazykoznaneye: uchebnoe posobyе*. Flynta: Nauka, 232.
- Kosmeda, T. (2020). Retseptsiya statusa ukraynskoho yazyka v rossiyskom yazykoznanyy: myf y realnost. *Slavia Centralis*, 1, 126–135.
- Kostomarov, M. (1881). *Malorusskoie slovo*. <<http://litopys.org.ua/kostomar/kos18.htm>> (20.03.2023).
- Kostomarov, N. (1863). *O prepodavanyy na yuzhnorusskom yazyke*. <<http://litopys.org.ua/kostomar/kos40.htm>> (20.02.2023).

- Kostomarov, M. (1842). *Obzor sochynenyi, pysanykh na malorossyskom yazyke*. <<http://litopys.org.ua/kostomar/kos12.htm>> (20.03.2023).
- Kostomarov, M. (1881). *Ukraynofylstvo. Russkaia staryna*, kn. II, 319–330.
- Kulzhynskiy, Y. (1996). *Nekotorye zamechaniya kasatelno ystoriy y kharaktera malorossyskoi poezyi. Istoriia literaturnoi krytyky ta literaturoznavstva: Khrestomatiia*, 48–51.
- Levshyn, A. (1816). *Otryvky pysem yz Malorossyy. Ukraynyskyi vestnyk*, kn. IV, 77–78.
- Lesiuk, M. (2014). *Stanovlennia i rozvytok ukrainskoi literaturnoi movy v Halychyni*. Misto NV, 729.
- Maksymovych, M. (1966). *Mneniye o slovare i hrammatyke yuzhnorusskago yazyka, sostavlennykh h. Beletskym-Nosenkom*. <<https://archive.org/details/slovyk33>> (23.03.23).
- Metlynskyi, A. (1839). *Zametky odnosytelno yuzhnorusskoho yazyka. Dumky y pesny ta shche deshcho Amvrosyia Mohyly*. V unyversytetskoi typohrafiy.
- Mozer, M. (2008). *Prychynky do istorii ukrainskoi movy*. Kharkiv. Tov. «Suchasnyi druk».
- Nakonechnyi, M. (1968). *Persha hramatyka «novoï» literaturnoi movy*, 43–52. Movo-znavstvo.
- Nimchuk, V. V. (1966). *Pershyi velykyi slovnyk ukrainskoi movy P. Biletskoho Nosenka*. Biletskyi-Nosenko P. Slovnyk ukrainskoi movy 424.
- Ohienko, I. (1994). *Nauka pro ridnomovni oboviazky: Ridnomovnyi katekhyzys dlia vchyteliv, robotnykiv pera, dukhovenstva, advokativ, uchniv i shyrokooho hromadianstva*. <https://book-ye.com.ua/upload/iblock/9cb/6b9d0323_d8e1_11e6_80c0_000c29ae1566_b89b5062_25e8_11e7_80c5_000c29ae1566.pdf> (23.03.23).
- Pavlovskiy, O. (1818). *Hrammatyka malorossyskago narechiya yly hrammatycheskoe pokazanye sushchestvenneishykh otlychyi, otdalyvshykh Malorossyskoe narechye ot chystoho Rossyskoho yazyka, soprovozhdaemoe raznymy po svoemu predmetu, zamechaniamy y sochynenyamyu Sanktpeterburh*. Pechatano v Typohrafiy V. Plavylshchykova, 186.
- Pavlovskiy, O. (1822). *Prybavleniek hrammatyke malorossiiskago narechiia. Yly, otvet na retsnziiu, zdelannuyu na onuyu hrammatyku. / Hrammatyka malorossiiskoho narechiya yly hrammatycheskoe pokazanye sushchestvenneishykh otlychyi, otdalyvshykh Malorossyskoe narechye ot chystoho Rossyskoho yazyka, soprovozhdaemoe raznymy po svoemu predmetu, zamechaniamy y sochynenyamyu Sanktpeterburh*. Pechatano v Typohrafiy Y. Boikova. 1822. 1–36
- Pivtorak, H. (2001). *Pokhodzhennia ukrainsiv, rosiian, bilorusiv ta yikhnikh mov. Mify i pravda pro trokh brativ slovianskykh zi «spilnoi kolysky»*. Aristei, 153.
- Polovets, M. (2017). *Pavlo Pavlovych Biletskyi-Nosenko (1774–1856). Siverianskyi litopys*, 6, 154–160. <<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/129791/17-Polovets.pdf?sequence=1>> (23.03.23).
- Samoilovych, L. (2002). *Semantyko-typolohichni aspekty interpretatsii frazeolohichnykh odynyts v ukrainskomu slovnyku P. P. Biletskoho-Nosenka*, 127–129. <<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/75183/45-Samoylovich.pdf?sequence=1>> (23.03.23).
- Tymoshenko, P. (1968). *Vidpovid O. Pavlovskoho na retsenziiu M. Tsertelieva*, 52–61. Movo-znavstvo.
- Tkachenko, Orest. (2006). *Mova i natsionalna mentalnist*. Hramota. 237.

- Tserteliev, M. (1818). *Hramatyka malorosiiskoho narichchia abo Hramatychni svidchennia suttievykh vidminnosti, shcho viddalyly Malorosiiske narichchia vid chystoi Rosiiskoi movy, v suprovodi riznomanitnykh z tsoho pryvodu zauvah ta pysan.* <<http://bitly.ws/BZXD>> (20.01.2023).
- Tserteliev, M. (1819). *Opyt sobranyia starynykh malorossyiskyykh pesen / «O starynykh malorossiyskikh pesnyakh»* ed. and coll. by M. A. Tserteliev. <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002320>.
- Chaplenko, V. (1970). *Istoriia novoi literaturnoi movy* (KhVII st. – 1933). Niu-York.
- Shevelov, Yu. (2002). *Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy*. Kharkiv: Ak.